

УДК 39.01(=161.3)+39.01(=172)(091)

DOI 10.52928/2070-1608-2025-75-3-84-99

**ЭТНИЧНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ БЕЛАРУСАЎ І ЛІТОВЦАЎ НА ПАДСТАВЕ
«ОБРАЗЧИКОВ РЕЧИ», САБРАНЫХ П.І. КЁПЕНАМ У 1827 Г.****канд. гіст. навук, дац. Ю.І. ВНУКОВІЧ****(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры****Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск)****ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2037-8150>**

У артыкуле разглядаецца адна з першых спроб статыстычнага падліку «нярускіх» жыхароў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, калі П.І. Кёпен у 1827 г. намагаўся высветліць прыблізную колькасць і межы рассялення «літоўскіх народаў». Галоўнай праблемай, з якой першапачаткова давялося сутыкнуцца даследчыку пры вызначэнні этнічных меж у паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі, было адрозніванне «сапраўдных» літоўцаў і суседніх беларусаў, якія мелі не толькі падобную культуру і традыцыі, але і агульную вонкавую назву «літва» / «літвіны». Таму, каб развязаць яе, даследчык з дапамогай святароў Віленскай, Ковенскай, Мінскай і Курляндскай губерняў арганізаваў шырокамаштабны збор звестак пра гутарковую мову мясцовых жыхароў як спецыфічны маркер іх этнічнай ідэнтычнасці.

Лінгвістычны прынцып этнічнай ідэнтыфікацыі і дыферэнцыяцыі беларусаў і літоўцаў, першапачаткова скарыстаны З. Даленгам-Хадакоўскім і пасля развіты П.І. Кёпенам, у значнай меры апырэдэжваў свой час, бо этнічны склад насельніцтва губерняў Расійскай імперыі аж да 1860-х гг. высвятляўся пераважна на падставе крытэрыю веравызнання. Менавіта моўная адметнасць гэтых народаў стала галоўным «ключом» да вырашэння праблемы правядзення «ліній» паміж імі як дзвюма адрознымі этнічнымі супольнасцямі.

Ключавыя словы: этнічная ідэнтыфікацыя, катэгарызацыя, статыстыка, этнічныя межы, беларусы, літоўцы, этнонімы, лінгвонімы, гістарычная дыялекталогія, П.І. Кёпен.

Уводзіны. Навуковая спадчына акадэміка Пятра Іванавіча Кёпена (1793–1864) мае важнае значэнне для разумення працэсаў «вынаходніцтва» этнічнасцей як першачарговых уліковых катэгорый насельніцтва Расійскай імперыі. Менавіта ён быў адным з галоўных ініцыятараў стварэння ў 1845 г. уплывовай даследчай установы – Рускага геаграфічнага таварыства (РГТ), з актыўнай дзейнасцю якога звязана прасоўванне і пашырэнне ў навуковым і грамадскім дыскурсах паняццяў «племя», «народ» і «народнасць».

У працах па гісторыі Беларусі і Літвы прозвішча П.І. Кёпена звычайна згадваецца ў кантэксце этнічнай статыстыкі і картаграфіі – пры вырашэнні пытанняў агульнай колькасці беларусаў і літоўцаў, а таксама пры вызначэнні іх тэрыторый пражывання ў сярэдзіне XIX ст. [1, с. 83–97; 2, р. 26–44; 3, р. 42–51; 4, р. 184–194; 5, с. 496 і інш.]. У першую чаргу даследчыкі звяртаюцца да так званых «парафіяльных спісаў» – каштоўнай статыстычнай крыніцы, што была пакладзена ў аснову шэрагу тагачасных прац па вывучэнні «народонаселення *Северо-Западного края*» (напрыклад, М. Лябёдка [6], М.В. Каяловіча [7], Н. Сталпянскага [8] і інш.). Гэтым працам надавалася вялікае палітычнае значэнне ў сістэме доказаў «рускага» або «польскага» характару беларуска-літоўскіх зямель [1, с. 17–18; 5, с. 496]. Шырокамаштабная кампанія па збору статыстычных звестак, якую часам называюць ледзь не першым перапісам насельніцтва Расійскай імперыі, праводзілася па ініцыятыве П.І. Кёпена пераважна ў 1857–1858 гг. У разасланых ім спецыяльных анкетах у форме табліцы мясцовыя святары павінны былі ўказаць колькасць, веравызнанне і этнічную прыналежнасць сваіх прыхаджан. Адсюль і назва, якая замацавалася за атрымаанымі такім чынам статыстычнымі звесткамі – «*приходские списки*».

Яшчэ адзін прадукт навуковай дзейнасці П.І. Кёпена, які дагэтуль актыўна выкарыстоўваецца ў дыскурсе тэрытарыялізацыі літоўскай і беларускай этнічнасцей (у тым ліку для абгрунтавання ірэдэнтэсцкіх прэтэнзій) – «Этнографическая карта Европейской России» («Этнаграфічная карта Еўрапейскай Расіі») [9]. Выдадзеная ў 1851 г., яна стала першай этнаграфічнай картай Расійскай імперыі, надрукаванай масавым тыражом. У 1852 г. карта была перавыдадзена другі раз, а ў 1855 г. – трэці. У меншым маштабе ў 1854 г. у Лондане яе выдаў Р. Латам (R.G. Latham), уключыўшы ў выданне «*The native Races of the Russian Empire*» («Карэнныя народы Расійскай імперыі») [10]. Гэтая карта не толькі адлюстроўвала рассяленне мясцовых народаў, але і візуалізавала афіцыйнае ўяўленне пра «сваяцкія сувязі» і «гістарычныя іерархіі» этнічных катэгорый насельніцтва Расійскай імперыі: вылучанай на ёй палітычна ўплывовай катэгорыі «*русских*»¹ наглядна супрацьпастаўляліся размаітыя «*инородцы*», у спіс якіх траплялі таксама «*литовцы в пространном смысле*» (гэта значыць усе разам узятая балцкія народы).

¹ Наконт больш падрабязнай класіфікацыі «рускіх» (гэта значыць усходніх славян) на асобныя этнічныя падкатэгорыі П.І. Кёпен пісаў: «Там, где обитают Великороссияне, Малороссияне и Белоруссы, карта осталась нераскрашенною. <...> Некоторые показания сего рода внесены мною в большие Этнографические Атласы, составленные как для Академии Наук, так и для Географического Общества. В объяснениях по губерниям эти отношения не будут оставлены без внимания» [11, с. 25]. Сапраўды, у атласе, які быў выдадзены ўсяго ў трох экзэмплярах, на асобных аркушах спецыяльнай карты заходняй часткі Расіі Г.Л. Шуберта былі пазначаны межы рассялення беларусаў (якія ў тым ліку адасаблялі іх ад уласна рускіх), хоць тэрыторыя іх пражывання, як гэта рабілася з «нярускімі» народамі, не была адмыслова вылучана фарбай [12, с. XXIII, XXIV, XXIX, XXX]. Адзіным народам, з якім П.І. Кёпен не размежаваў беларусаў у атласе, былі ўкраінцы.

У спецыяльна выдадзеных да этнаграфічнай карты тлумачальных каментарыях П.І. Кёпен прызнаваўся, што найвялікшыя цяжкасці пры складанні карты, ідэю стварэння якой ён выношваў яшчэ з пачатку 1820-х гг. [13, с. 212–213], выклікала вызначэнне дакладных меж рассялення літоўцаў: «Всего труднее было иметь положительныя показания о Литовцах, которых пределы и число я уже в 1827 году тщетно старался узнать хотя бы приблизительно. Статья моя о литовских народах была переведена на языки немецкий и польский, но, к сожалению, без дальнейшего разъяснения этого предмета» [11, с. 14]. Імкнучыся скласці ўсебаковае ўяўленне пра этнічную спецыфіку балтаў, П.І. Кёпен пачаў паглыблена вывучаць іх мову, гісторыю і культуру, вынікам чаго стаў грунтоўны навуковы артыкул [14], дадаткова перакладзены на нямецкую і польскую мовы [15; 16]. У ім даследчык пачаў ужываць у дачыненні да гэтых народаў агульную зборную назву – «*литовское племя*», якое ён падзяліў на «три главные ветви»: «*на Латышей*», «*Пруско-Литовцев*» і «*на собственно так называемую Литву с принадлежащею к оной Жмудью*» [14, с. 3]. Такім чынам, як «*літоўскія*», гэтыя народы класіфікаваліся ў рускамоўных геаграфічных, статыстычных і этнаграфічных працах цягам усяго XIX ст. [17, с. 62; 18, с. 68; 19, с. 153–154 і інш.], пакуль гэты тэрмін не выціснула іншая больш нейтральная назва «*балты*», прапанаваная нямецкім гісторыкам і філолагам Г. Нэсельманам яшчэ ў 1845 г. Удакладняючы, як ён увогуле распачаў збор звестак «*о том, где и какие живут инородцы и Словенские племена*», П.І. Кёпен пісаў: «Так, напр., в 1827 году я из 277 римско-католических и бывших униатских приходов нынешних губерний Виленской (101 прих.), Ковенской (1), Курляндской (5) и Минской (170), получил сведения о жителях и употребляемом ими языке, с образчиками их речи» [14, с. 15].

Такім чынам, спрабуючы акрэсліць арэалы мясцовых народаў, П.І. Кёпен першапачаткова сутыкнуўся з праблемай вызначэння этналінгвістычнай мяжы паміж літоўцамі і беларусамі, яснага падыходу да этнічнай ідэнтыфікацыі / адрознівання якіх у навуцы пакуль не было.

Асноўная частка. Пра некаторыя акалічнасці пачыненняў П.І. Кёпена па вывучэнні этнічнага складу насельніцтва паўночна-заходніх губерняў Расійскай імперыі можна даведацца з яго рукапісных матэрыялаў, што захоўваюцца ў навуковым архіве Рускага геаграфічнага таварыства ў г. Санкт-Пецярбургу. Так, у 1849 г. у перапісцы з П.В. Кукальнікам, які толькі-толькі быў прызначаны «чыноўнікам па зборы статыстычных звестак пры Віленскім Ваенным Губернатары і Генерал-Губернатары Гродзенскім, Мінскім і Ковенскім» [20, арк. 21], П.І. Кёпен, просячы «*предоставить более точные сведения о литовцах*» для складання этнаграфічнай карты Еўрапейскай Расіі, уводзіў таго ў курс справы: «Уже в 1827 году мною при проезде через Вильно приняты были меры к определению границ страны обитаемой Литовцами (Жмудью) как видно из следующего отношения моего ко Официалу Иоанну Хоревичу» [21, арк. 39]. У лісце да афіцыяла, мінскага кафедральнага каноніка Яна Харэвіча паведамлялася, што міністрам народнай асветы вучонаму было даручана заняцца напісаннем «*Исторического и Статистического обозрения учебных заведений в Российской Империи ему подведомых*» [Тамсама]. Аднак, як пісаў сам П.І. Кёпен, «*не понимая сие поручение*», ён «*для некоторых соображений*» займеў патрэбу «*в сведениях о жилищах Литовцев (Жмуди) и разныя наречия употребляющих Русских*», дзеля чаго прасіў іерарха каталіцкай царквы, а таксама адміністрацыйна Віленскага біскупства, прэлата Мікуцкага, даставіць яму ў Сімферопаль звесткі, сабраныя парафіяльнымі святарамі паводле адмысловай анкеты, як гэта яны ў свой час ужо дапамагалі зрабіць З. Даленгу-Хадакоўскаму [Тамсама]. Хоць у лісце, на жаль, наўпрост і не ўдакладнялася, што гэта былі за «*соображения*», якія заахвоцілі вучонага ў 1827 г. заняцца вывучэннем рассялення літоўцаў і суседніх славянскіх народаў, аднак можна меркаваць, што на іх паўплывала – гэта навуковыя ідэі і падыходы З. Даленгі-Хадакоўскага, з якім П.І. Кёпен быў добра знаёмы².

Звяртаючыся за дапамогай у зборы неабходных звестак пра літоўцаў, П.І. Кёпен, апрача іншага, на ўсялякі выпадак перапытваў у П.В. Кукальніка: «Что в Северных уездах Черниговской Губернии, и в самом западном краю Орловской Губернии Литовцами называются Белоруссы, это Вам, Милостивый Государь, конечно известно» [21, арк. 19]. Такая пастаноўка пытання лішні раз сведчыла пра тое, наколькі статыстыка, географ і этнограф П.І. Кёпена турбавала праблема этнаніміі, якой ён быў вымушаны займацца пры стварэнні сваёй этнаграфічнай карты і распрацоўцы намінацыйнай табліцы народаў Расійскай імперыі.

Добра вядома, што назва «літва» / «літвіны» ў XIX ст. у залежнасці ад кантэксту магла абазначаць не толькі ўласна літоўцаў, але і беларусаў³. Сам П.І. Кёпен на гэты конт сведчыў: «Русскими и Малороссианами <Белоруссы. – Ю. В.> называются Литвою (Литвинами), так напр. в самой Западной части Орловской губернии и в северной

² Зарыян Даленга-Хадакоўскі (сапраўднае імя і прозвішча – Адам Чарноцкі) быў адным з першых, хто ў Расійскай імперыі стаў мэтанакіравана займацца параўнальным вывучэннем і апісаннем славянскіх і іншых народаў. Спрабуючы засведчыць, як ён фармуляваў, «*Единообразие, некогда бывшее у Всех Славян*» [22, арк. 1–2; 23, с. 479–480], вучоны-самавука праводзіў актыўныя гістарычныя, археалагічныя і лінгвістычныя росшукі ў еўрапейскай частцы Расійскай імперыі і прылеглых тэрыторыях. Разглядаючы і разумеючы славян як агульнае цэлае, шляхам рэканструкцыі і параўнання З. Даленга-Хадакоўскі не толькі канцэптуалізаваў паняцце «славянства», але і паспрабаваў вызначыць прыкметы, паводле якіх, на яго думку, можна было вылучыць гэтую агульнасць. Да іх даследчык аднёс тыпалагічна блізкія археалагічныя помнікі (найперш, гарадзішчы), тапанімічныя назвы і гутарковую мову. На падставе сукупнасці гэтых прыкмет ён намагаўся акрэсліць арэалы розных славянскіх народаў у мінулым і сучасным.

У цэлым П.І. Кёпен станоўча ацэньваў навуковую дзейнасць і спадчыну З. Даленгі-Хадакоўскага, нават падарожнічаў разам з ім [24, с. 78; 25, с. 8–12], але ў ходзе ўласных вандровак па Усходняй Еўропе паставіў пад сумнеў галоўную гіпотэзу апошняга пра гарадзішчы як унікальныя помнікі, што ўказвалі на агульнае паходжанне славянскіх народаў. Гэта выклікала адмоўную рэакцыю і абурэнне З. Даленгі-Хадакоўскага [26, арк. 2].

³ «Літвай» і «літвінамі» беларусаў называлі перадусім іх паўднёвыя і ўсходнія суседзі, на што рэгулярна звярталі ўвагу шматлікія падарожнікі і даследчыкі ўсходнеславянскага памежжа аж да пачатку XX ст. [27, с. 147–148; 28, с. 12; 29, с. 55; 30,

части Черниговской губернии. Также белорусов переселенцев в Таврической, Екатеринославской и др. губерниях называли литвинами» [21, арк. 2]. Ужыванне наймення «літва» / «літвіны» ў якасці экзатоніма беларусаў з боку іх усходнеславянскіх суседзяў у XIX ст., у сваю чаргу, непазбежна прыводзіла даследчыкаў да блытаніны з этнічнай намінацыяй і катэгарызацыяй «сапраўдных» літоўцаў (гэта значыць «тых, хто размаўляе па-літоўску»)⁴.

Узнікала дылема, якую П.І. Кёпен фармуляваў наступным чынам: «Слова *Литвин* и *Литва* <в значении *Белорусс*. – *Ю. В.*> употребляются в губерниях Черниговской, Орловской и пр. Если допустить такое значение этого слова, то настоящих литовцев придется именовать *Жмудью*» [38, с. 78–79]. У 1840-я гг. Пётр Іванавіч (прынамсі, у перапіскі з адміністрацарамі паўночна-заходніх губерняў, якую з мэтай збору этнічнай статыстыкі ён наладзіў ад імя РГТ) стаў ужываць яшчэ больш разгорнутае ўдакладняючае вызначэнне – «*настоящая Литовцы, так называемая Жмудью*» [39, арк. 1, 7, 47]. У гэтую катэгорыю траплялі людзі «*Римско-Католического вероисповедания, сохранившие до сем древнее Литовское наречие*» [39, арк. 24]. У рэшце рэшт, апісваючы літоўцаў Гродзенскай губерні, П.І. Кёпен склаў наступную фармулёўку літоўскай этнічнасці: «*Жители настоящего литовского племени <...> говорят настоящим литовским наречием, исповедуют римско-католическую веру и принадлежат сословию крестьян*» [40, арк. 35].

Як бачна, ад самага пачатку шматзначнасць назвы «літва» / «літвіны» ўскладняла і без таго няпростую (палітычна нюансаваную) дыферэнцыяцыю гістарычна блізкіх і культурна падобных груп балцкага і славянскага насельніцтва на землях былога Вялікага Княства Літоўскага. Таму, каб правесці мяжу і разрозніць беларусаў і «сапраўдных» літоўцаў (галоўным чынам, сялян з размытай і невыразнай этнічнай самаідэнтыфікацыяй), П.І. Кёпен у якасці спецыфічнага этнічнага вызначальніка стаў выкарыстоўваць «*образчики речи*» (ці «*образчики наречия*»), гэта значыць узоры жывой гутарковай мовы – самай кантрастыўнай адрознай рысы гэтых народаў. Для збору неабходных матэрыялаў навукоўца скарыстаўся анкетным метадам даследавання, апрабаваным яшчэ З. Даленгам-Хадакоўскім, які ў 1822 г. звярнуўся да прафесара Віленскага ўніверсітэта Івана Лабойкі за дапамогай у атрыманні звестак аб тэрыторыі пашырэння беларускай мовы ў Літве. У прыватнасці, яго цікавіла, «як далёка заходзіць беларуская мова ад Друі да Вільні». Апрача моўнай сітуацыі, што склалася ў беларуска-літоўскім памежжы, З. Даленга-Хадакоўскі таксама цікавіўся, «як далёка гарадкі, гарадзішчы, гародны і г. д. зайшлі з левага боку Дзвіны, праз што павінна адкрыцца першапачатковая мяжа ўласнай Літвы» [41, с. CXLIX]. І. Лабойка прапанаваў З. Даленгу-Хадакоўскаму выкласці свае пытанні ў выглядзе анкеты на польскай мове, каб раздаць яе студэнтам Віленскага ўніверсітэта. Планавалася, што студэнты маглі б сабраць неабходныя звесткі ў час летніх вакацыяў, раз'ехаўшыся па сваіх родных мясцінах [25, с. 8; 42, с. 56].

Каб паскорыць справу, З. Даленга-Хадакоўскі звярнуўся таксама да Літоўскага генерал-губернатара А. Рымскага-Корсакава з просьбай аб дапамозе з боку афіцыйных улад. Апошні прыхільна паставіўся да ідэі збору матэрыялаў паводле анкеты і загадаў накіраваць адпаведныя прадпісанні спраўнікам Віленскай і Гродзенскай губерняў і Беларускай вобласці з дадаткам формы ў графах з пытаннямі, а таксама разаслаць іх ад імя кансісторый да плябанаў. Неўзабаве ў газеце «*Kuryer Litewski*» («*Кур'ер літоўскі*») была апублікавана адпаведная адозва да чыноўнікаў, памешчыкаў і парафіяльных святароў з заклікам дапамагчы З. Даленгу-Хадакоўскаму высветліць пытанне, у якіх мясцінах жыхары размаўляюць па-літоўску, а ў якіх – па-беларуску⁵ [43, с. 1]. У канцы 1822 г. з парафій Віленскага біскупства сталі паступаць першыя адказы на разасланую анкету, а ў канцы 1823 г., калі іх набіралася аж 238, яны былі адпраўлены віленскай рыма-каталіцкай кансісторыяй З. Даленгу-Хадакоўскаму ў Маскву [25, с. 8–12; 42, с. 57]. Далейшы лёс гэтых матэрыялаў застаецца невядомым⁶.

с. 192; 31, с. 533; 32, с. 8; 33, с. 6; 34, с. 12, 16]. Аднак усведамляючы, што насамрэч «сапраўдныя літвіны, або літоўцы засяляюць Літву», а не Беларусь, многія публіцысты, прынамсі, з другой паловы XIX ст. сталі лічыць такое дыялектнае найменне для беларусаў з боку ўкраінцаў і рускіх «памылковым», «недакладным», «няправільным» [32, с. 8; 35, с. 7 і інш.].

⁴ У другой палове XIX ст. этнограф М.А. Янчук у сувязі з гэтым вылучыў дзве канцэптуальныя праблемы, «на якіх прыдзецца наталківацца всякому, кто будет иметь дело с белоруссами»: «Во-первых, иногда немалую трудность представляет определить, действительно-ли исследуемый субъект есть белорусс, тем более, что название, «белорусс» – книжное, сочиненное, а сами белоруссы никогда не называют себя белоруссами. В народе существует только подразделение на русских и поляков; но не следует думать, что это различие действительно основано на национальности: это – деление по вероисповеданию. Народ отождествляет вероисповедание с происхождением, и всякий белорусс, числящийся католиком, считается уже, благодаря этому поляком, и на оборот, исповедующий православие считается уже русским, к какой бы национальности он ни принадлежал. <...> Другое затруднение происходит от того, что на местном языке, а тем более на польском, нередко смешиваются в названии Белоруссия и Литва, белорусский язык и литовский, т.е. по старинной памяти о тех временах, когда Белоруссия и Литва составляли одно целое, все белорусское называется литовским» [36, с. 25–26]. На блытаніну з этнічнай ідэнтыфікацыяй і дыферэнцыяцыяй беларусаў і літоўцаў пры збіранні статыстычных звестак наракалі не толькі беларусазнаўцы, але і літуаністы. Так, знакаміты лінгвіст Э. Вольтэр пісаў: «При собирании статистических сведений часто смешиваются понятия *Литвин*, *Литва* в историко-географическом значении с литвою этнографическою. Литвином считается должен тот, кто в домашнем быту говорит по-литовски, не смотря на то, что церковь её учит польскому, а народная школа русскому языку» [37, с. 133].

⁵ Гэта было неабходна яму, каб «открыть ту черту, которая разделяет Русское-Кривичское наречие и Славянское городство от собственной Литвы, начиная от Друи на Двине, к окрестностям Вильны и Ковна, а в Польском Царстве к Райгороду, что на пределах Литвы Прусской» [41, с. CXLII].

⁶ Незапоўнены бланк анкеты-апытальніка пад назвай «*Wiadomość o rozszerzeniu języka Litewskiego, Łotewskiego, Żmudzkiego y Rozności jego Dyalektow*» («Ведомасць аб пашырэнні мовы літоўскай, латышскай і жмудзкай і адрознасці яе дыялектаў»), складзенай З. Даленгам-Хадакоўскім пры дапамозе І. Лабойкі, быў выяўлены М. Скіданавай і Дз. Лісейчыкавым сярод папер былой уніяцкай царквы Бабруйскага павета, што захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі.

Матэрыялы, сабраныя П.І. Кёпенам з дапамогай уніяцкіх і каталіцкіх святароў у 1827 г. у Віленскай, Ковенскай, Мінскай і Курляндскай губернях, захоўваюцца ў Санкт-Пецярбургскім філіяле Архіва Расійскай акадэміі навук [44–46]. Яны атрымалі агульную назву «Сведения о русских наречиях» («Звесткі аб рускіх гаворках») і, у адрозненне ад «парафіяльных спісаў» 1857–1858-х гг.⁷, доўгі час не прыцягвалі да сябе пільнай увагі даследчыкаў-беларусістаў (хоць імі ў свой час карыстаўся Я. Карскі [47, с. 234–235]). Таксама паведамленні каталіцкіх святароў з Пружанскага і Слонімскага дэканатаў Гродзенскай губерні ды Віленскага і Упіцкага дэканатаў Віленскай губерні (усяго – 46), сабраныя ў 1827 г. па форме аналагічнай анкеты, але па невядомых прычынах так і не дасланыя П.І. Кёпену, захоўваюцца ў архіўных матэрыялах Віленскай курыі ў г. Вільні [48–51]. Праўда, у апошніх (у адрозненне ад паведамленняў, што трапілі да даследчыка ў Сімферопаль) адсутнічае моўны дадатак у выглядзе «образчиков речи», што некалькі зніжае іх лінгвістычную вартасць.

Анкета, прапанаваная П.І. Кёпенам у 1827 г. для запаўнення рыма-каталіцкім і ўніяцкім святарам на польскай мове, даслоўна паўтарала назву (і пытанні) анкеты З. Даленгі-Хадакоўскага – «Wiadomość o rozszerzeniu języka Litewskiego, Łotewskiego, Żmudzkiego u Rozności jego Dyalektów» («Ведомасць аб пашырэнні мовы літоўскай, латышскай і жмудзкай і адрознасці яе дыялектаў»), што адлюстроўвала жаданне даследчыкаў высветліць найперш арэалы балцкіх моў і дыялектаў. Адказы на пытанні анкеты афармляліся ў выглядзе рукапіснай табліцы з васьмю графамі. У першай графе неабходна было пазначыць назву парафіі з указаннем павета губерні, а таксама пералічыць парафіі, з якімі яна мяжуе. У другой упісваліся населеныя пункты, што ўваходзілі ў склад парафіі. У трэцяй падавалася колькасць асоб абодвух палоў у кожнай вёсцы.

У чацвёртай графе, якая называлася «Liczba Dusz w iedney Wiosce, w których Kmiec osobnym Dyalektem rozmawia» («Колькасць душ у адной вёсцы, у якіх сяляне на асобным дыялекце размаўляюць»), упісвалася назва мясцовай мовы або дыялекту і, пры неабходнасці, пазначалася дакладная колькасць жыхароў, якія размаўляюць на розных мовах. Прадбаччы метадалагічныя цяжкасці, з якімі маглі сутыкнуцца святары пры адказе на гэтае пытанне, у анкеце З. Даленгі-Хадакоўскага ў якасці падказкі былі прадугледжаны магчымыя варыянты – «Ruskim, Polskim, Litewskim, Łotewskim, Żmudzkim, ich odmianą» («На рускай, польскай, літоўскай, латышскай, жмудзкай, іх варыянтах»), а таксама мелася невялікая інструкцыя – «W ten czas tylko liczbą Domów wyrażać w wiosce Jeżeli pewne domu wyłącznym jakim dyalektem rozmawiają, a prze to wyszczególniają się od Jnnych» («У тым толькі выпадку колькасць дамоў указваць у вёсцы, калі пэўныя дамы размаўляюць на адметным дыялекце, і такім чынам адрозніваюцца ад іншых»). Дакладную колькасць носьбітаў той або іншай мовы святары пазначалі, як правіла, у шматмоўных парафіях беларуска-літоўскага памежжа. У суцэльна літоўска-ці беларускамоўных паветах такой патрэбы папросту не было, таму ў гэтай графе найчасцей агулам характарызавалася «аднастайная» мова парафіян. Напрыклад, святар Ільянскай парафіі Вілейскага павета так адказваў на гэтае пытанне: «Żadney między Wsiami odmiany niema w mówieniu Języka, jnnym Dyelektem, prócz Ruskiego y Żydowskiego, a jakę liczbę dusz onych y Domow znaydowosie może o tem dokładniej dowieść niemożę» [45, арк. 44–46]. Натуральна, што пытанне наконт балцкіх («літоўскай, латышскай і жмудскай») моў, вынесенае ў назву анкеты, выклікала шчырае здзіўленне ў некаторых святароў з беларускамоўных парафій, якія сцвярджалі, што іх парафіяне нават не чулі пра такія мовы і гаворкі.

У адной асобнай анкеце пад назвай «O Dyalekcie Języków, jakiemi mianowicie pospółstwo rozmawia z sobą» («Аб дыялекце моў, на якіх менавіта жыхары размаўляюць паміж сабой»), якую да асноўнай («статыстычнай») ведамасці далучыў і даслаў П.І. Кёпену парох Стара-Псуйскай парафіі Дзісенскага павета Ян Эльшэвіч [45, арк. 168–171], у графе пра мову да пытання «W obrębie téy Parafii jakim Dialektem czyli językiem pospółstwo rozmawia z sobą» («У межах той парафіі на якім дыялекце ці мове жыхары размаўляюць паміж сабой») таксама прапаноўваліся варыянты адказаў, але сфармуляваныя ўжо іншым чынам – «czy Litewsko-Ruskim, czy Białoruskim, lub Polsko-Ruskim, albo też Litewskim, Łotewskim, czyli Żmudzkim» («ці на літоўска-рускай, ці беларускай, або польска-рускай, альбо таксама на літоўскай, латышскай, ці жмудзкай»). Гэта сведчыць пра пазнейшую дапрацоўку анкеты Хадакоўскага Кёпенам.

У пятай графе ў анкеце ўказвалася веравызнанне сялян, а ў шоста – агульная колькасць парафіян. У перад-апошняй графе трэба было адзначыць колькасць татароў і армян (з указаннем іх веравызнання), калі такія меліся на тэрыторыі парафіі. І, нарэшце, у апошняй графе святары ўказвалі звесткі пра асаблівасці геаграфічнага становішча вёскі і з іхняга гледзішча вартыя ўвагі гістарычныя факты пра яе заснаванне. Да гэтага пытання ў анкеце Хадакоўскага (і, мяркуючы па адказах святароў, Кёпена) таксама была прапісана інструкцыя-тлумачэнне: «У якой вёсцы, двары ці іншага тыпу паселішчы парафіі знаходзяцца помнікі старажытнасці: што тычыцца кніг літоўскіх, латышскіх, жмудзкіх, навуковых устаноў; гэтаксама рэлігійных абрадаў, або старадаўніх звычаяў, якія ў ваколіцах яе знаходзяцца асаблівасці».

Апрача асноўных пытанняў анкет, святарам таксама дадаткова прапаноўвалася паведамляць інфармацыю, ці вядома ім што-небудзь «пра першапачатковую лінію, што падзяляе ў Віленскай губерні галіны літоўскага народу ад так званых русінаў»⁸.

⁷ Асобнага даследавання патрабуе параўнанне статыстычных звестак, атрыманых П.І. Кёпенам у 1827 і 1857–1858 гг., што дазволіла б высветліць пэўныя змены, якія адбыліся з этнічнай ідэнтыфікацыяй насельніцтва за гэты перыяд часу.

⁸ Цалкам гэтае пытанне ў анкеце Хадакоўскага было сфармулявана так: «Ці сапраўды першасная лінія, што аддзяляе ў Віленскай губерні галіны літоўскага народа ад так званых русінаў, ідзе праз возера Дрысвяты, па Дзісне, рацэ Жэймяне, што ўпадае ў Вілію, і па гэтай жа рацэ да Коўна: гэта значыць у палове Віленскай губерні паміж Коўнам, Юрбаркам, Палангай і Пікелямі, да мяжы з Курляндый? Паводле якой лініі літоўская мова ідзе без перапынку? А таксама: Якую можна правесці

Нарэшце, да ведамасці святары павінны былі прымацаваць асобны аркуш з «образчыком речі»⁹ – перакладам на гутарковую мову парафіян невялікага фрагмента тэксту («Tłumaczenie peryoda na sposób mówienia»), узятага, як нам дапамог вызначыць Вячаслаў Мартысюк, з «маральных аповесцей для дзяцей» Клементыны Гофманавай: «Na próżno Oyciec Jasia łązał, bił, na pokutę osadzał, nic niepomagało. Jaś zawsze nieprzystoynie ubrany, sińce miał po całym ciele, oczy podbite, po kilka guzów na czole. Niczego mu nastarczyć nie można było, i choć mu daleko więcej sprawiano iak innym dzieciom, on zawsze był brudny, zawalany i obdarty. – Suknie iego tak były poszarpane, kapelusz tak połamany, koszula tak zgnieciona, że kiedy kto z obcych do dworu zaieżdżał, Jaś zawsze pędem uciekał, krył się po kątach, ażeby się nie pokazać gościom» [52, s. 90–91].

Усяго П.І. Кёпен атрымаў звесткі з 277 парафій, дасланыя найболей уніяцкімі святарамі з Мінскай і Віленскай губерняў. Пры гэтым 43 святары (у іх ліку ажно 30 з Дзісенскага павета) даслалі толькі ведамасці, не прымацаваўшы моўнага дадатку ў выглядзе «образчыка речі». І наадварот, два святары даслалі толькі лісты з тэкстамі перакладаў, без ведамасцей. Усяго агульная колькасць узораў маўлення складала 234 рукапісныя тэксты¹⁰. Амаль усе яны напісаныя па-беларуску¹¹ лацінскай графікай; прыкладаў, запісаных па-літоўску, няма.

Такім чынам, шляхам анкетавання святароў быў сабраны не толькі статыстычны, але і ўнікальны лінгвістычны матэрыял¹², які, з аднаго боку, адлюстроўваў моўныя кампетэнцыі і перакладчыцкія здольнасці канкрэтнага рэспандэнта, а з другога – рэальныя дыялектныя асаблівасці мясцовых жыхароў, што красамоўна сведчылі ў тым ліку пра іх этнічную і рэгіянальную ідэнтычнасць.

Атрыманыя звесткі П.І. Кёпен абагульніў у зводнай табліцы, дзе паспрабаваў сістэматызаваць разнастайныя намінацыі, што ўжывалі плябаны (парохі) парафій у дачыненні да гутарковай мовы сваіх парафіян (табліца 1). Трэба адзначыць, што вызначэнні ў перакладзе на рускую мову зводзіліся ім да адзінага варыянта адказу і далёка не заўсёды дакладна адпавядалі польскамоўным арыгіналам (асабліва ў тых выпадках, калі яны адлюстроўвалі характэрныя для гэтага рэгіёна прыклады нявызначанай, размытай або множнай этнамоўнай ідэнтыфікацыі¹³). Таму больш мэтазгодна для аналізу працэса ідэнтыфікавання мовы будзе звярнуцца да арыгінальных звестак з атрыманых анкет.

Ледзь не палова ўніяцкіх і каталіцкіх святароў, што даслалі свае паведамленні П.І. Кёпену, схільная была вызначаць мову сваіх парафіян як «**руска-польскую**» ці «**польска-рускую**»¹⁴ (70 і 59 адказаў з 277 адпаведна), звычайна дадаючы характэрны эпітэт «простая»¹⁵. Варыянт «руска-польская», напрыклад, пазначыла абсалютная

лінію ў іншых губернях, што складалі былое Вялікае Княства Літоўскае?» Гэтаксама, як і пытанне наконт «літоўскай, латышскай і жмудзкай моў», яно было незразумелае для абсалютнай большасці святароў з аддаленых ад балтамоўных тэрыторый паветаў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў, таму ў большасці выпадкаў папросту ігнаравалася. Напрыклад, плябан Раготнаўскай парафіі Слонімскага павета Ігнацій Душакевіч тлумачыў на гэты конт: «Што датычыцца мяжы або лініі, што аддзяляе галіны літоўскага народа ад так званых русінаў, то, з-за адлегласці месца, дакладанага і, такім чынам, пэўнага тлумачэння даць не магу» [51, арк. 10].

⁹ Ці прасіў святароў дасылаць узоры маўлення Хадакоўскі, не вядома.

¹⁰ Капулаўскі і Саланайскі плябаны з Зельбургскага павета Курляндскай губерні даслалі 1 тэкст на дваіх, патлумачыўшы гэта тым, што гаворка мясцовых жыхароў у іх парафіях аднолькавая [45, арк. 268–272]. У адным выпадку (з Станькаўскай парафіі) быў дасланы пераклад іншага кавалка («перыяда») тэксту. Некаторыя святары таксама дапаўнялі «образчык речі» ў выглядзе перакладу дадатковымі прыкладамі асобных слоў, выразаў і зваротаў, запісаных ад мясцовых сялян.

¹¹ Адзінаковыя тэксты перакладаў, насычаныя неўласцівымі для мясцовых гаворак паланізмамі, відавочна, адлюстроўвалі не столькі наяўную этнамоўную сітуацыю, колькі адмысловую пазіцыю святароў, якія такім чынам, відаць, намагаліся даказаць, што мясцовы дыялект ёсць варыянтам польскай мовы. Напрыклад, святар з Барысаўскага павета пацвярджаў сваё меркаванне, што ў ягонай Бродаўскай парафіі «дыялект мовы ёсць прасты, аднастайны з польскай мовай», такім тэкстам: «Na próżno oyciec Jasia łązał, bił, na pokutę osadzał, nic nie pomogło. Jaś zawsze nieprzystoynie ubrany, sińce miał po całym ciele, oczy podbite, po kilka guzów na czole niczego mu nastarczyć nie można było, i choć mu daleko więcej sprawiano, jak innym dzieciom, on zawsze był brudny, zawalany i odarty, suknie iego tak były poszarpane, kapelusz tak połamany, koszula tak zgnieciona, że kiedy kto z obcych do dworu zaieżdżał, Jaś zawsze pędem uciekał, krył się po kątach, ażeby się nie pokazać gościom» [46, арк. 71–73].

¹² Сярод сотняў святароў, задзейнічаных у кампаніі па збору статыстычных матэрыялаў, былі і тыя, хто сумленна спрабаваў прадставіць дадатковыя гістарычныя, мовазнаўчыя і фальклорныя звесткі згодна пытанням анкет (напрыклад, праілюстраваць асаблівасці мясцовай гаворкі запісамі характэрных выразаў, вызначанняў, слоў, даць тлумачэнне назвам населеных пунктаў і інш.). Вельмі каштоўныя звесткі ў гэтым плане даслаў згаданы Ян Эльяшэвіч [53].

¹³ У спрэчных момантах П.І. Кёпен быў схільны аўтаматычна пазначаць мову беларускіх сялян як «польска-рускую». Напрыклад, хоць святар Паўлавіцкай парафіі Бабруйскага павета, які не даслаў узора маўлення, на падставе якога можна было б нешта меркаваць, і пісаў, што жыхары ва ўсіх вёсках размаўляюць на аднолькавай мове «старопольскай прастай» («Staro-polskim prostym bez żadnej odmiany we wszystkich wsiach»), П.І. Кёпен унізе гэтай ведамасці ад рукі прыпісаў – «польско-русский язык» [46, арк. 46].

¹⁴ Асобныя ўзоры маўлення гл. ніжэй у п. 1.1 Дадатка.

¹⁵ Увогуле вызначэнне «простая», якое да гэтага часу актыўна выкарыстоўваецца сельскімі жыхарамі беларуска-літоўскага памежжа найперш для характарыстыкі гутарковай беларускай мовы [54, арк. 70, 73–75], фігуравала ў адказах пра мясцовую мову ў самых розных спалучэннях: «prosty język rusko-polski», «język prosty, czyli rusko-polski», «jedyń dyalekt z polska prosty ruski», «polsko-ruski prosty», «prosto polski», «staropolski prosty», «jedenostayny z polska prosty», «dyalekt słowiańsko-polski poprostu», «prosto-ruski», «prosty ruski», «język prosty, mało rozny od ruskiego», «prosty białoruski», «prostouzyty oyczysty białoruski», «prosty litewski», «prosty sławiański», «polesko-litewski prosty» і інш.

большасць святароў з Ігуменскага павета (43 з 49), што, відаць, было вынікам «калектыўнага рашэння», як адказваць на далікатнае моўнае пытанне, сфармуляванае ў чацвёртай графе атрыманай анкеты.

Табліца 1. – «Перечень сведениям, собранным в 1827 году по некоторым Западным Губерниям – приходскими священниками. О народности и языке жителей»

№	Губернии и уезды	Число приходов	Число заселенных мест	Число жителей обоого пола	Употребляемый вообще язык	Примечания
I.	Виленская. Уезды:					
1.	Виленский	40	694	36401	Русско-Польский или Поляко-Русский,	Веросиповедание вообще Римско-унитское или Греко-унитское. Кроме того: 1)
2.	Дисненский	33	847	45464	Литовско-Русский, чисто	татар Магометан в 20
3.	Завилейский	6	143	8101	Русский,	селениях – 227 душ
4.	Ошмянский	22	467	23784	Польский, Литовский, Белорусский и частью Татарский	об.п. 2) Евреев – 55 3) Филипонов в числе Христиан – 101
II.	Итого	101	2151	113750		Иноверцов – 282
	<u>Ковенская</u> Уезд Ново-Александровский	1	22	246	Русский	Унитское исповедание
III.	<u>Курляндская</u> Уезд Зельбургский (Якобштадский)	5	157	1756	Русский и Белорусский	Римско-католическое унитское исповедание
IV	<u>Минская</u> Уезды:					
1	Бобрыйский	27	221	27620	Польско-Русский,	Исповедание вообще Римско-унитское или Греко-унитское, частью
2	Борисовский	54	759	61548	Польско-Литовский,	собственно Католическое и
3	Игуменский	49	406	51959	частью Русский,	Евангелическое. Кроме
4	Минский	40	555	39664	Польский, Литовский, Славянский, Русско-Славянский и Белорусский	того в 3-х селениях Татар около 15и душ об.п. В числе христиан показано Старообрядцев 913 душ
	Итого	170	1941	180791		
	<u>Всего вообще по 4-м губерниям и 10-и уездам</u>	277	4271	296543		Иноверцев в 23-х селениях Татар – около 242хъ Евреев – 55 В числе Христиан Старообрядцев – 923 Евангеликов – 5 Чисто-Католиков – 39

Крыніца: [45, арк. 2].

Амаль тры дзясяткі святароў акрэслілі мову сваіх парафіян як «**рускую**»¹⁶, таксама акцэнтуючы яе «просты», гэта значыць «дыялектны», «размоўны», «сялянскі» характар. Напрыклад, парох Гарадоцкай парафіі Бабруйскага павета Клеменс Любіч сцвярджаў, што ў яго парафіі сяляне размаўляюць «на звычайнай руска-сялянскай мове» [46, арк. 11–12]. Гэтаксама характарызаваў мову сваіх парафіян адміністратар Карытнянскай царквы таго ж павета Васіль Пражого, паведамляючы: «W Tey Parochyi nieznaaydujesię Żadney wsi ani iednego Kmiecia innym Dealektem mowiącego lecz wszyscy Parochyanie prości włościanie służący przyhoń i mowiący Zwykłym Rusko-Chłopskim Językiem» [46, арк. 17–18]. Пётр Голуб з Жаснянскай парафіі Вілейскага павета пісаў, што мясцовыя сяляне размаўляюць «толькі на карэннай мове, гэта значыць простаі, або рускай» [45, арк. 42–43].

Пра тое, што мясцовыя сяляне размаўляюць на мове «рускай, мяшанай з польскай» («Ruskim mieszącym z polskim Językiem»), паведамлілі чатыры святары з Дзісенскага павета [45, арк. 120–121, 130–131, 152–153, 158–159]. Падобныя адказы дасылалі і святары з Мінскага павета, напрыклад, з Крыжоўскай («w Parafij Kryzowskie

¹⁶ Асобныя ўзоры маўлення гл. ніжэй у п. 1.2. Дадатка.

rozmawiaią z sobą Językiem Ruskim mieszaia i polski») [46, арк. 352–354] і Станькаўскай («Ruskim mieszaiać Polski») [46, арк. 392–395] парафій.

Варта падкрэсліць, што «руская» мова для ўніяцкіх і каталіцкіх святароў, якія пісалі па-польску, не была сінонімам «расійскай». «Расійскай», як правіла, называлася мова рускіх-старавераў, калі такія пражывалі на тэрыторыі парафій. Напрыклад, парох Мхерынскай парафій Барысаўскага павета паведамляў, што стараверы, якія пражываюць у Мхерыне (14 чал.), Пагарэлым (10 чал.), Шамках (25 чал.), Надальцах (8 чал.), Страшным (4 чал.) і Арлоўцы (45 чал.), гавораць «на дыялекце расійскай мовы стараабраднакаў» («Dyalekt Języka Rossyyskiego Staro Obradcow») [46, арк. 112–114]. Апрача таго, «расійскай» у мясцовым разуменні, відаць, магла ўспрымацца мова не толькі рускіх-старавераў, але і праваслаўных беларусаў з усходніх рэгіёнаў, аб чым можа сведчыць запіс, зроблены Геранімам Насовічам у Бабруйскім павеце: «W Parafij Stepskiej we wsi Stepach i Radoszu Staropolskim Językiem rozmawiaia, procz zas tego we wsi Stepach niedawno nabytych ludzi z Białorusi i sprowadzonych przez Wo Jana <неразборліва> Domow Cztery, ate Greko-Rosyiskim językiem rozmawiaia» [46, арк. 56–57]. Паказальны ў гэтым плане адказ пароха Тумілавіцкай парафій Барысаўскага павета, які адзначаў, што яго парафіяне размаўляюць моваю «рускай, мяшаючы ці дабіраючы выразы з польскай і расійскай моў» («Ruskim wyrazemi mieszanemi czyli dabieranemi z polskiego u Rossiiskiego językow») [46, арк. 196–198].

Каля 20 святароў у якасці размоўнай мовы сваіх парафіян пазначылі розныя варыянты «польскай»¹⁷ («проста-польскую», «старапольскую», «славянска-польскую» і інш.). Святары адразу некалькіх парафій Барысаўскага павета далі падобныя па фармулёўцы адказы, што дыялект мясцовай мовы, маўляў, «ёсць аднастайны з польскай» [46, арк. 61–63, 71–73, 199–200]. У Радзіцкай парафій гэтага ж павета, як паведамлялася, усе размаўлялі «на простым рускім дыялекце, адзіным з польскай мовай» [46, арк. 179–181].

Выключна «простай» мовай ці дыялектам¹⁸ назвалі гутарковую мову сваіх парафіян больш за 20 святароў, іншым чынам ніяк не ўдакладняючы яе агульную назву. Напрыклад, у Лебедзеўскай парафій Вілейскага павета, як сцвярджалася, «ва ўсіх вёсках сяляне ніякім іншым дыялектам не размаўляюць як толькі простым» [45, арк. 62–64]. Гэтаксама, паводле мясцовага святара, было ў Бярэзінскай парафій Барысаўскага павета [46, арк. 64–65]. Святар з Вілейскага павета Васіль Вярыга паведамляў, што ў ягонай Яршэвіцкай парафій «размаўляюць на простае мове, якая мала чым адрозніваецца ад рускай» [45, арк. 111–112]. Гэтаксама пра мову сваіх парафіян адказваў (яго сваяк?) Стэфан Вярыга, які быў святаром Траскоўшчынскай парафій Мінскага павета [46, арк. 415–416]. Якуб Андраеўскі паведамляў, што «ўва ўсёй Мядзельскай парафій ў кожнай вёсцы парафіяне аднолькава размаўляюць паміж сабой па-просту. Напрыклад: Ацец Матка, Брат Сястра, Швагер» [45, арк. 75–76]. Апрача таго, ён удакладняў, «што ў Мядзельскай парафій літоўскага людзям няма. Парафіяне гавораць па-просту як паўсюль» [45, арк. 75–76].

Шляхам цытавання асобных мясцовых слоў і выказаў спрабавалі давесці сутнасць «простай» мовы і іншыя святары. Напрыклад, парох Качэрыцкай царквы з Бабруйскага павета Павел Тамашэўскі так тлумачыў, на якой мове гавораць у яго парафій: «Размаўляюць на старым дыялекце ці даўнім простым – гэта значыць такім – Як што Гдзе Кудой пашоўшы як хочэш Мало Што, не ўсё так ты думаш ну нехай будзе дак будзе» [46, арк. 30–31].

Вялікая частка святароў (45) зусім не ўказалі **ніякага варыянта назвы** для мясцовай мовы, спадзяючыся, напэўна, што больш дакладна яе ідэнтыфікуе сам П.І. Кёпен на падставе прымацаванага да ведамасці ўзору маўлення. Такім чынам, напрыклад, дзейнічаў святар Вялікадолецкай парафій Барысаўскага павета, які даслоўна пісаў: «Jakim w Caley Parafij Wielko-Doleckiej Kmieć rozmawia Dyalektem objaśnia Peryod następny»¹⁹.

Толькі ў 15 з 277 ведамасцей²⁰, дасланных ўніяцкімі і каталіцкімі святарамі з паўночна-заходніх і цэнтральных рэгіёнаў Беларусі, у дачыненні да размоўнай мовы мясцовых жыхароў было ўжыта вызначэнне «**беларускай**»²¹. Найбольш такіх сведчанняў было з Дзісенскага павета: гэты тэрмін прысутнічаў у адказах святароў Глыбоцкай («w Parafii Głębockiej Zadnego Innego Dyalektu Pospósto nie używa prócz Białoruskiego Którem to Dyalekt od nich że samych iest używany») [45, арк. 116–117], Друйскай («po Białorusku») [45, арк. 124–125], Залескай («Jednostaynym Językiem prostym Białoruskim») [45, арк. 128–129], Лужкоўскай («Białoruskim np. Baćka Day toje niepajdu u humno kali niedasi») [45, арк. 141–142], Мікалаеўска-Старамысельскай («w Parafii Mikolajowsko-

¹⁷ Узор маўлення гл. ніжэй у п. 1.3 Дадатка.

¹⁸ Гл. п. 1.4 Дадатка.

¹⁹ Гл. яго запіс у п. 1.5 Дадатка.

²⁰ З 18 паведамленняў каталіцкіх святароў з Пружанскага і Слонімскага дэканатаў Гродзенскай губерні, што захоўваюцца ў архіўных матэрыялах Віленскай кур'і, толькі ў адным, складзеным куратарам дзярэчынскага Ордэна дамініканаў Людвікам Дашкоўскім, паведамлялася, што хоць мясцовая «шляхта размаўляе на польскай мове», але «сяляне ж размаўляюць на простае беларускай мове» («Wieśniacy zaś mówią Językiem prostym Biało-Ruskim») [51, арк. 12]. У астатніх ведамасцях у дачыненні да мовы парафіян былі выкарыстаны наступныя вызначэнні: «руская» (Дзевяткавіцкая, Косаўская, Луконіцкая і Маўчадская парафій); «польская» (Скрудзеўская, Слонімска-лацінская, Шарашоўская парафій); «польская з рускай памяшаная» (Бярозаўская, Сягневіцкая і Сялецкая парафій); «польска-руская» (Пружанская парафія); «польская» і «руская» (Ківачыцкая парафія); «польская» і «руска-літоўская» (Дварэцкая парафія); «мова русінаў» (Раготнаўская парафія); «просты дыялект русінаў» (Ружанская парафія); «расійска-славянская» (Палонская парафія). У Дзятлаўскай парафій гаварылася пра наяўнасць канкрэтных вёсак (Засеце, Норцавічы, Погіры), дзе жыхары размаўляюць паміж сабой па-літоўску. Гэтаксама, як у Дзярэчынскай, у шэрагу іншых парафій (Луконіцкай, Маўчадскай, Палонскай, Пружанскай, Ружанскай) падкрэслівалася, што шляхта, у адрозненне ад сялян, звычайна размаўляе па-польску [48, арк. 10–15; 51, арк. 2–4].

²¹ Асобныя ўзоры маўлення гл. ніжэй у п. 1.6. Дадатка.

Staromyslskiey pospolstwo jednym tylko prostouzytym oyczystym Białoruskim Językiem, między sobą rozmawia o czym udowodni peryod przetłumaczony na tenże Język Białoruski» [45, арк. 145–147], Старапсуйскай²² («W obrębie tey Parafii bez Wyjątku pospolstwa Anawet drobniejsza szlachta po wsiach mieszkająca Rozmawia Językiem Białoruskim») [45, арк. 168–169] і Узмёнскай («Białoruskim») [45, арк. 174–175] парафій.

«Беларускай» мову сваіх парафіян пазначылі таксама святары Валосавіцкай («Białoruskim») [46, арк. 85–87] і Мала-Долецкай («w całym Obrębie Parafii Mało-Doleckiey gadają językiem Białoruskim») [46, арк. 109–111] Барысаўскага, Хоўхлаўскай («jednym dyalektem to jest Białoruskim rozmawiają») Вілейскага, Скрудзелінскай, Фабіянаўскай і Кшчаўскай (Хржэўскай) («Białoruskim») [45, арк. 274–284] парафій Зельбургскага павета.

Дзісенскі парафіяльны святар пісаў, што мова, якая бытуе ў яго парафіі ў шырокім ужытку, ёсць «беларуская польская» («w Parafii Działniowskiej pospolicie jest używany od prostoty dorze muwjenja się między sobą Język Białoruski Polski») [45, арк. 122–123]. Дзімівіцкі плябан Стэфан Лапушынскі з Барысаўскага павета адзначаў, што сяляне, якія складаюць ягоную парафію, «размаўляюць усе на дыялекце літоўска-беларускім, часам ужываюць і расійскую» («Kmiecie Parafii Dymitrowicką składający mówią wszyscy Dyalektem Litewsko-Białoruskim, czasem używają i Rosyjskiego») [46, арк. 103–105].

Бадай, самы разгорнуты адказ, што яскрава характызаваў этнамоўную карціну ў Друйскай парафіі, даў святар Аляксандр Мараўскі: «Мястэчка Друя наколькі мае жыхароў розных народаў, настолькі рознымі мовамі і розніца: падлічаная шляхта і некаторыя жыхары размаўляюць па-польску, іншыя ж па-беларуску. Яўрэі па-яўрэйску, па-нямецку, па-польску і па-беларуску, а некаторыя ведаюць знік? літоўскую, латышскую і эстонскую. Расійская ж мова ў малой ступені ўжываецца ад некаторых, дый то ў часе вайсковых пастояў» [45, арк. 124–125].

У выпадку са святарамі, што ўжылі ў дачыненні да мясцовай мовы вызначэнне «беларуская», звяртае на сябе ўвагу адсутнасць у іх паведамленнях яўнай шаблоннасці адказаў на чацвёртае пытанне анкеты, характэрнай для паведамленняў іншых святароў, што, як пад капірку, вызначалі мову сваіх парафіян, напрыклад, як «польска-рускую» ці «руска-польскую». Змястоўная арыгінальнасць адказаў пра «беларускую» мову тым больш цікавая, што яны маюць яшчэ і геаграфічную заканамернасць – большасць іх атрымана з тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі з умоўным «эпіцэнтрам» на гістарычнай Дзісеншчыне²³. Гэта можа сведчыць пра ўсведамленне сваёй беларускай ідэнтычнасці ўніяцкімі святарамі гэтага рэгіёна. На падставе статыстычных матэрыялаў, сабраных П.І. Кёпенам у 1827 г., немагчыма сказаць, ці самаідэнтыфікавалася насельніцтва ў падобных этнамоўных тэрмінах, што фігуравалі ў адказах мясцовых святароў. Хутчэй за ўсё, апошнія папросту не былі свядомыя сваіх парафіян (галоўным чынам сялян), а самі вырашалі як назваць іх мову. Права апошняга ж слова ў вызначэнні этнічнай прыналежнасці насельніцтва, як паказвае створаная П.І. Кёпенам табліца «О народности и языке жителей» (гл. табліцу 1), у духу свайго часу аддавалася дасведчанаму і аўтарытэтныму спецыялісту, але не самім людзям. Хоць і нешматлікія, але зусім не адзінкавыя згадкі пра «беларускую» мову ўжо ў 1820-я гг. даюць падставы гаварыць пра больш раннія рэфлексіі беларускасці ў асяроддзі мясцовай інтэлігенцыі, чым гэта было прынята лічыць у гістарыяграфіі дагэтуль [1, с. 67–75].

Што рэлігійныя сувязі святароў адбіваліся на атрыманых адказах, можа сведчыць казус «**палеска-літоўскай**» мовы, пра якую паведамілі адразу чатыры святары з Бабруйскага павета. Так, парох Іасафат Рагоўскі не толькі сцвярджаў, што «дыялект мовы ў Бортніцкай парохіі ва ўсіх вёсках, што яе складаюць, ёсць просты палеска-літоўскі» [46, арк. 7–8], але яшчэ і пісаў пра яго арэал – маўляў, ён цягнецца «па рэчцы Бярэзіне праз паветы Барысаўскі, Ігуменскі, Бабруйскі па гор. Рэчыцы, а ад гор. Мазыра да беларускіх губерняў праз Рагачоў па правым беразе р. Дняпро праз Жлобін, Стрэшын, Рагачоў, Быхаў, Магілёў, Шклоў; у гэтых месцах дыялект змяняецца адпаведна губерням, да якіх Беларусь прымыкае» [Тамсама]. Яго брат, адміністратар суседняй Міхалеўскай царквы Ян Рагоўскі даў вельмі падобны адказ, што гэтаксама «ва ўсіх вёсках той парафіі без выключэння дыялект мовы ўжыванай ёсць просты палеска-літоўскі», які «шырока цягнецца і павінен распачынацца адменай сваёй у беларускіх губернях» [46, арк. 38–39]. Пра тое, што ў іх парафіях усе гавораць на «простым палеска-літоўскім дыялекце», паведамлялі святары туркоўскі Павел Шафаловіч [46, арк. 58–59] і вольніцкі Пётр Бычкоўскі («Wszystcy rozmawiają Dyalektem Polesko Litewskim prostym z przysłowem») [46, арк. 42–43]. Відаць, да канца не разабраўшыся, гэты варыянт адказа П.І. Кёпен памылкова пераклаў як «*польско-литовский язык*». Гэтаксама адзіны варыянт «палеска-руская мова», што фігураваў у адказе Бабруйскага святара Юстына Косткі²⁴, у выніку быў залічаны як «*польско-русский язык*» [46, арк. 5–6].

²² Мясцовы святар Ян Эльяшэвіч дадаткова даслаў таксама інфармацыю пра межы пашырэння апісанай ім («беларускай») мовы: «Ва ўсёй парафіі, якую мы ўжо ўдакладнілі, усюды без выключэння пануе беларуская мова; у прылеглых парафіях таксама насельніцтва размаўляе на гэтай жа мове: здавальняючую ж лінію пра яе пашырэнне вызначыць немагчыма; наколькі ўдаецца заўважыць, можна толькі паведаміць, што гэтая мова распасціраецца ад горада Полацка, размешчанага ў Віцебскай губерні, аж да мястэчка Міхалішкі, якое стаіць на Віліі, у 9-ці мілях ад Вільні: у тых ужо ваколіцах можна пачуць жыхароў, якія тлумачацца дваяка, паводле патрэбы, альбо па-беларуску, альбо па-літоўску» [45, арк. 170–171].

²³ На жаль, геаграфія кампаніі па збору статыстычных матэрыялаў, арганізаванай П.І. Кёпенам у 1827 г., не дае магчымасці ахарактарызаваць усходнія межы пашырэння тэрміна «беларускі», вызначэнне якіх на той час лічылася палітычна бессэнсоўным. Галоўнай яе мэтай, як ужо адзначалася, было высветліць мяжу паміж «рускімі» і «літоўскім племенем», гэта значыць усходнімі славянамі і балтамі.

²⁴ Поўны яго адказ даслоўна гучаў так: «Parafianie Rozmawiają Językiem Polesko-Ruskim oprucz Słobody Naczerowki filipinskiey gdzie mówio Językiem Ruskim» [46, арк. 5–6].

Два святары з Вілейскага павета (Маркаўскай і Ушанскай парафій) і адзін з Бабруйскага (Галынскай парафій) незалежна адзін ад аднаго пісалі, што іх парафіяне размаўляюць на мове «простай літоўскай» («Językiem prostym Litewskim»). Пры гэтым, як вынікае з прыкладзеных да ведамасцей узораў маўлення²⁵, пад ёю яны разумелі менавіта мясцовы дыялект беларускай мовы.

Тэрмін «літоўска-руская» мова, які актыўна прасоўваў у навуковым дыскурсе П.І. Кёпен [55, арк. 9–13], згадалі ў сваіх адказах святары з Дубатоўскай парафій Завілейскага павета [45, арк. 185] і Гатаўскай парафій Мінскага павета [46, арк. 320]²⁶.

Зрэдку ў апісаннях мовы беларускіх сялян, зробленых уніяцкімі і каталіцкімі святарамі, фігуравала паняцце «славянская». Гэтак пазначыў мову сваіх парафіян парох Касарыцкай парафій Бабруйскага павета Данііл Фалевіч [46, арк. 28–29]. Антон Кляеўскі, які стаяў на чале Дрычынскай парафій Ігуменскага павета, назваў мову мясцовых сялян «руска-славянскім дыялектам» [46, арк. 248]. Ян Мацкевіч з таго ж павета пісаў, што ў ягонай Якшыцкай парафій сяляне гавораць «дыялектам славянска-польскім папросту» [46, арк. 301]. На «простым славянскім» дыялекце, па сведчаннях мясцовага святара, размаўлялі жыхары Куранецкай парафій Вілейскага павета [46, арк. 59–60].

Такім чынам, вялікая варыятыўнасць і множнасць моўных намінацый, прадстаўленых у паведамленнях святароў Віленскай, Мінскай, Ковенскай і Курляндскай губерняў, амаль ніяк не карэлявала з дасланымі ўзорамі маўлення, нават павярхоўнае азнаямленне з якімі красамоўна сведчыла пра іх прыналежнасць да адной мовы. Як жа дакладна назваць гэтую мову (і адпаведны народ), не мог пакуль вырашыць і сам П.І. Кёпен.

Адсутнасць літоўскіх тэкстаў у паведамленнях уніяцкіх святароў можна патлумачыць геаграфіяй сабраных матэрыялаў – яны дасылаліся з пераважна славянамоўных тэрыторый. Іншая пытанне – чаму ўзоры маўлення не прымацоўвалі да статыстычных ведамасцей каталіцкіх святары, у тым ліку з выключна літоўскіх парафій Віленскага ці Упіцкага дэканатаў Віленскай губерні? Незразумела, ці ставілася ім увагуле такая задача – праілюстраваць гаворку мясцовых жыхароў перакладам на яе фрагмента тэкста?²⁷ У любым разе, многія з іх былі вымушаны апісваць у сваіх парафіях куды больш складаную этнамоўную карціну, якая складалася ў беларуска-літоўскім памежжы яшчэ ў часы Вялікага Княства Літоўскага. Тут яны нарэшце сутыкаліся з галоўнай праблемай, абазначанай у дадатковым пытанні ведамасці – пра лінію размежавання літоўцаў і беларусаў («так званых русінаў»), якое заставалася без адказу ў абсалютнай большасці паведамленняў, дасланых святарамі з аддаленых ад літоўскамоўнай тэрыторыі парафій Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў.

З парафій, што межавалі з мясцінамі, дзе гаварылі па-літоўску, П.І. Кёпену паступіла даволі сціплая, але каштоўная для стварэння будучай этнаграфічнай карты інфармацыя. Так, хоць мова жыхароў Казянскай парафій Дзісенскага павета і была пазначана мясцовым святаром як «адзіная польска-руская», аднак ён дадаткова інфармаваў, што ўжо «за ракой Дзісенкай ужываецца літоўская мова» [45, арк. 137–138]. У суседняй Богінскай парафій, па звестках мясцовага святара, частка жыхароў размаўляла «па-літоўску», а частка «па-руску» [45, арк. 113–115].

На падставе назіранняў, зробленых смаргонскім святаром, які назваў мясцовую гаворку «руска-польскай», П.І. Кёпен занатаваў для сябе наступную інфармацыю пра этнамоўную і канфесійную сітуацыю ў гэтай частцы беларуска-літоўскага памежжа: «Замѣчаніе священника Сморгонскаго прихода, что отъ сего прихода начинается Греко-Римское исповѣданіе и чѣмъ дальше къ востоку слѣдую тѣмъ болѣе католическое исповѣданіе становится рѣже, изъ сего заключить слѣдуетъ что Литовскаго Княжества послѣднимъ предѣломъ былъ Сокольскій приходъ, ибо въ разстояніи трехъ миль отъ города Сморгони говорятъ нарѣчіемъ настоящимъ Литовскимъ, а Польско-Русскаго даже не понимаютъ. Въ отношеніи семь можно бы принять рѣку Ошменку за границу которая въ разстояніи 2х миль отъ Сморгоня впадаетъ въ рѣку Вилію» [45, арк. 253–256].

Бакштанскі святар паведамляў з Ашмянскага павета, што жыхары яго парафій «ў вёсках Давергі, Зубавічы, Жыдзевічы, Доўнары размаўляюць на проста-літоўскай мове, а іншыя вёскі і засценкі – на дыялекце рускім або польска-рускім». Пры гэтым апошні варыянт наймення ён ілюстраваў тэкстам на мясцовай беларускай гаворцы [45, арк. 203–205]. Па сведчаннях юрацішкаўскага святара, па-літоўску гаварылі жыхары ў дзвюх вёсках яго парафій – Забелаўцах і Куправічах, у астатніх жа – на «руска-польскай» мове [45, арк. 257–260]. У гэтым выпадку для П.І. Кёпена не было сумневу, што гаворка тут ішла ўжо пра «*настоящий литовский языкъ*» [21, арк. 19].

Куды больш звестак пра этнамоўную «мазаіку» беларуска-літоўскага памежжа змяшчаюць паведамленні каталіцкіх святароў Віленскага павета, што так і не былі дасланы П.І. Кёпену²⁸. Тут асобныя святары не толькі ўдакладнялі канкрэтную колькасць жыхароў, што размаўляюць на розных мовах, але яшчэ і сведчылі пра працэсы

²⁵ Адпаведныя ўзоры маўлення гл. ніжэй у Дадатку, п. 1.7.

²⁶ Паняцце «руска-літоўская мова» ўжыў адзін святар Дварэцкай парафій Гродзенскай губерні, які пісаў: «W saley parafii kmieć rozmawia ięzykiem polskim i rusko-litewskim» [51, арк. 7].

²⁷ Варта адзначыць, што жадаючы адрозніць два асноўныя «калены» літоўцаў – «уласна Літву» і «Жмудзь», П.І. Кёпен у 1849 г. ізноў скарыстаўся метадам параўнання «образчиков речи». Спрабуючы даведацца «на счет характеристических признаков Жмуди и отличия от Литвы», ён прасіў П.В. Кукальніка «несколько периодов одного и того же содержания на том и на другом из этих языков». У адказ той даслаў яму невялікі тэкст малітвы на абодвух дыялектах [21, арк. 19–20].

²⁸ Інфармацыю аб пашырэнні літоўскай мовы, змешчаную ў гэтых паведамленнях, выкарыстаў у сваёй манаграфіі літоўскі гісторык В. Мяркіс [3, р. 44, 47–51].

іх моўнай асіміляцыі. Так, плябан Антоній Кульвель пісаў, што «ўсе вёскі, якія складаюць Лаварышскую парафію, паўсюль размаўляюць на рускім дыялекце, а родная іх літоўская мова пакінутая, і мала самі на ёй размаўляюць» [50, арк. 1]. Адносна «лініі», што падзяляе мясцовыя мовы ён разважаў наступным чынам: «Хоць паўсюль у Лаварышскай парафіі ад простага людзкі ўжываецца мова ў рускім дыялекце, аднак сорок гадоў таму ў паўсядзённых размовах па большай частцы ўжывалася літоўская мова асабліва ў вёсках, што размешчаны на захадзе, поўначы і ўсходзе, як на бліжэйшым баку вусця Жэймяны ў Вілію, дзе іншай мовы прасты люд не ўжывае, апроча як літоўскай. Гэта значыць паабпал ракі Жэймяны, поўнач Віленскага павета, з іншага – цэлы павет Ковенскі, Упіцкі, Вілкамірскі, Браслаўскі і таксама амаль большая палова Завілейскага па такую ж лінію без перапынку размаўляе на літоўскім дыялекце. Адсюль лёгка зрабіць выснову, што па гэтай лініі адасабляецца літоўскай мова ад рускай, або славянскай польскай, на якой рэшта літоўскага народа размаўляе» [Тамсама].

Салечніцкі плябан Павел Грынашкевіч, які займаў пасаду віленскага дэкана, паведамляў, што «ўсе сяляне тутэйшай парафіі размаўляюць на карэннай літоўскай мове, аднак па прычыне блізкасці горада Вільні і двух вялікіх трактаў, што гэтую парафію ўздоўж перасякаюць, умеюць усе таксама гаварыць па-польску, і на гэтай выключна мове моляцца. Шляхта ж, якая жыве ў акаліцах і па сваіх фальварках, не ведае літоўскай мовы, размаўляе толькі па-польску» [50, арк. 5–6]. Далей, адказваючы на пытанне пра «лінію, што падзяляе літоўцаў і так званых русінаў», ён пісаў: «Карэнная мова мясцовых жыхароў парафіі ёсць літоўская, якая шляхце і «неразборліва» мала вядомая. Усе жыхары таксама размаўляюць моваю русінаў, што здаецца і сведчыць тут пра мяжу Літвы з русінамі. Што да іншых межаў літоўскага народа, то не будучы абазначаным у тых, што праходзяць паміж Коўнам і Дрысвяцкім возерам, ніякай мяжы ў тым баку не магу засведчыць: бо Салечнікі ад Дрысвяцкага возера на паўтара градусы геаграфічнай шыраты знаходзяцца на поўдзень. Далей заходзячы ў Гродзенскую губерню, з якой Салечніцкая парафія мяжуе, літоўская мова неўзабаве цалкам перапыняецца. У баку ж, што ляжыць паміж поўднем і ўсходам ад Салечнік, у наступных парафіях Ашмянскага павета, як напрыклад, Канвельскай, Дзявенішскай, Суботніцкай, і нават Івейскай, аж да Нёмана, аскепкі літоўскай мовы, там-сям ужыванай, я яшчэ чуў» [50, арк. 5–6].

Плябан суседняй Тургельскай парафіі Уладзіслаў Друцкі адзначаў, што ў ёй па-літоўску гаварылі ў дзевяці вёсках, у астатніх жа сяляне размаўлялі «на польскім дыялекце, мяшаным з рускім» [50, арк. 7–8]. Усе жыхары Рукойнскай парафіі, па вызначэнні ксяндза Яна Казлоўскага, размаўлялі «на прастай польскай мове, прымешваючы да яе шмат слоў з расійскай мовы» [50, арк. 9–10].

Амаль суцэльна літоўскамоўнай была Гервяцкая парафія, у якой жыхары толькі адной вёсцы размаўлялі па-польску [50, арк. 3–4]. Як паведамляў быстрыцкі ксёндз Караль Іваноўскі, ва ўсёй яго парафіі ўсе «размаўляюць па-літоўску, рэдка калі па-польску і па-руску» [50, арк. 13–14]. Прыблізна такую ж інфармацыю падаваў буйвідзкі плябан Тадэвуш Намейка, што ў яго парафіі «ўсе размаўляюць паміж сабой найчасцей на літоўскай мове, аднак умеюць гаварыць і па-польску» [50, арк. 15–16].

Шматмоўнай, паводле апісання мясцовага святара Юзефа Калба, была Варнянская парафія, дзе жыхары размаўлялі «напераменку на рускай польскай і літоўскай мовах»²⁹ [50, арк. 11–12]. У суседняй Міхалішскай парафіі сяляне гаварылі, як сцвярджалася, «на літоўскім і польскім дыялекце» [50, арк. 23–24].

Згодна з паведамленнямі мясцовых святароў, у Табарышскай парафіі «паўсюдна размаўлялі на польскай мове» [50, арк. 17–18], гэтаксама як і ў Медніцкай [50, арк. 26] і Шумскай [50, арк. 21–22] парафіях. У Рудомінскай парафіі, як пісаў тутэйшы ксёндз, «сяляне ва ўсіх вёсках на адзіным дыялекце размаўляюць, гэта значыць на польскай мове з рускай мяшанай» [50, арк. 19–20].

Святары Глінцішскай і Падбярэзскай парафій адказвалі аднолькава, што «ўсе размаўляюць на польскай і літоўскай мовах, і няма ў дыялекце літоўскай мовы розніцы з памежнымі парафіямі» [48, арк. 1–3, 6–9].

Чым далей углыб Літвы была тая ці іншая парафія, тым больш звестак пра ўжыванне ў ёй літоўскай мовы паведамлялі мясцовыя рэспандэнты. Ксяндзы Упіцкага дэканату ўжо без ваганняў вызначалі мову сваіх парафіян як «літоўскую», пазначаючы часам толькі адзінкавыя населеныя пункты, у якіх некаторыя жыхары (пераважна шляхта) размаўлялі па-польску [49, арк. 1–26].

Заклучэнне. Такім чынам, шырокамаштабны збор статыстычных звестак і моўных матэрыялаў уніяцкімі і каталіцкімі святарамі ў Віленскай, Мінскай, Ковенскай і Курляндскай губернях, арганізаваны ў 1827 г. па ініцыятыве П.І. Кёпена, з аднаго боку, дазваляў упершыню размежаваць і акрэсліць на карце прыблізныя арэалы славяна- і балтамоўных груп насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага. З другога – ён уздымаў складаную эпістэمالагічную праблему, звязаную з ідэнтыфікацыяй не столькі літоўцаў, колькі іх суседзяў беларусаў – шматканфесійнага народа, адносна этнічнай назвы, выразных меж і спецыфічных прыкмет якога пакуль не існавала агульнапрынятага меркавання.

Лінгвістычныя прыныцы этнічнай ідэнтыфікацыі і дыферэнцыяцыі беларусаў і літоўцаў, скарыстаны З. Даленгам-Хадакоўскім і развіты П.І. Кёпенам, у значнай меры апырэдджаў свой час, бо этнічны склад насельніцтва губерняў Расійскай імперыі аж да 1860-х гг. высятляўся пераважна на падставе крытэрыю веравызнання.

²⁹ Адносна паходжання мясцовай літоўскай мовы варнянскі плябан пісаў: «Паводле заўваг і пераканання свайго, літоўская мова, ужыванне якой дзе-нідзе трывае сярод жыхароў Варнянскай парафіі дагэтуль, бярэ свой пачатак ад першаасновы літоўскага народа ад граніц Коўна з-пад Курляндцы» [50, арк. 11–12].

Менавіта моўная адметнасць гэтых народаў стала галоўным «ключом» да вырашэння праблемы правядзення «лініі» паміж імі як двума адрознымі этнічнымі супольнасцямі.

Дадатак

Узоры гутарковай мовы («образчики речи»), сабраныя П.І. Кёпенам у 1827 г. пры дапамозе святароў Віленскай, Ковенскай, Мінскай і Курляндскай губерняў³⁰

1.1 Узоры маўлення, ахарактарызаванага як «польска-руская» ці «руска-польская» мова:

<Rusko Polskim>³¹

Wytlumaczenie Peryodu s Polskiego na Prostý Dyalekt

Naprasna Backa Janulu biw, łajaw, na pakutu asadzawau, nic nie pamahało. Janula zawsiody nie pokazalna ubrany. Siniaki miew pa cełum ciele, oczy padbitye, pa kolki guzów na ciele niczogo wystęczyć (1) nia można było; i choć jamu dalako boley sprawlano jak druhim dzieciom, jón zawsiody byw upeckany, zawalany i abdziorszysia. Sukni jaho tak byli paszarpanye kapielusze tak pałoman saroczka (a) tak zżata że kali chto z obcych (*) da dwara zajeżdżawsia Janula zawsiody pedom uciekaw kab nie pokazatca hosciam.

(1) Niektórzy mówią nastarczyć naparatca <sic>

(a) Koszulę niektórzy jeszcze nazywają łajno.

(*) Obcego człowieka niektórzy nazywają czużnik.

Takowy Peryod wtłumaczylem. Xiądz Jakób Prokopowicz. Administrator Bierkowski i Koscielnickiey

<з Беркаўшчынскай парафіі Вілейскага павета>

(СПбФ АРАН – Ф. 30. Оп. 1. Спр. 78. – Арк. 12–13)

<Dyalektem Polsko-Ruskim>

Parochianie Rzymsko Katolickiey Unitskiey Cerkwi Paperniańskiey lubo dość dobrze posiadaią dyalekt Polski, pospolicie jednak między sobą rozmawiają zwyczajnie dyalektem Polsko Ruskim a to iak następnie –

Nadarmo backo Jaśka łaiaw, biu, na pakutu zasadżawau niczoho nie pamahło – Jasko zawsiody niecharaszo adziety, siniaki miew po usiem ciele, niczoho jemu nastaracca niemożno było – y choć jemu nayboley spraulau, iak niekatorym dzieciom, jón zawsiody byu niecharoszy uwalan y adziety – adzienia jaho zausiem było padziorto, kapielusze pałamany, kaszula u kakach – a kali chto z czużnych na dwor uziedzżau, Jaśko zausiahdą skoro uciekaw, y chawawsia pa kutkach szto nie pokazatca haściam.

– Datt u Plebanii Papierniańskiey r. Dbra 24 dnia.

Administrator Cerkwi Papierniańskiey Xiądz Floryan Chokwiński

<з Папярнянскай парафіі Мінскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 369–371)

<Dyalektem Polsko-Ruskim i naylepier rozumia dialekt polski>

Parochianie Piaciewskiey Cerkwi lubo dość dobrze rozumieją polski i ruski dyalekt, a toli pospolicie między sobą używają do rozmow dyalektu polskie-ruskiego a to jak następnie:

Nadarmo Janka łaja szto dzień swaiho Wasila z jaho niczoha dobraha nie spadziwadca, hultay, niepastuszny, niedbalica niczoho jamu nie pamahaja, napaminac jaho i bić prabawau – adnak Wasil usio adnakau – u jaho i siarmiaszka skora dziarecca, szapka i kapialusz zauniwacz ad saroczki, kaunier matajacca i sam umurzan jak sopucha, a kali zdarycca u chacie czuży czalawiek – to Wasila z kuta nie waparysz – chto jaho znaja – czy ion saromiaitca – czy ludziey baicca – usio ulupiuszy u ziemi woczy paziraja z padałba led-led.

X. Nikodem Weryha Administrator Cerkwi Piaciewskiey – roku 1827³⁰ gbr. 25 dnia

<з Пяцеўскай парафіі Мінскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 378–380)

1.2 Узоры маўлення, ахарактарызаванага як «руская» мова:

<Zwykłym Rusko-Chłopskim Językiem>

Na praśna Backa Janku łajaw, biu, na pakutu zasadżau, niczego nie pomahało, Janka zawsiehdą nie charaszo adziet, siniaki miew po cełym ciele woczy popodpiwany, pa kolki znakou na widzie, niczoho iemu nabracca nie można było, choc iemu boley sprawlana, jak drugim dzieciom, jón zawsiehdą byu umazany, abdziorty, adzieża jeho zawsiehdą

³⁰ Тэксты ўзораў маўлення, выбраных для публікацыі ў якасці паказальных прыкладаў, друкуюцца з захаваннем арыгінальнай графікі, арфаграфіі і пунктуацыі.

³¹ У загалоўкі да ўзораў маўлення вынесены адказы святароў на пытанне ў чацвёртай графе анкет.

była padziortaia, bryl tak złomany, saroczka tak sciorta, szto kali chto z czużych da domu zaiedzie, Janka zawsiehda miham uciekaje, chowaietca pa kutkoch, szto by nie pokazatca hasciom.

Takowy peryod językiem Parachyan Cerkwi korytnianskiey przełożyłem. Xiądz Bazyli Prożoha administrator Cerkwi korytnianskiey.

<з Карытнянскэй парафіі Бабруйскага павета>
(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 25–27)

<Ruskim mieszaіąc Polski>

Wiadomość Jak w Parafij Stańkowskiey Ludzie z Sobą Rozmawiaią – 1827 roku dbra 26. podana

Tatulka każe nucie dziecki ustawycie da idziecie małacić czas użo dauno piauny spiewaiuć, syn każe at wasza Tatulka wypausia udzień dak ciepier niechociesz a kap hetek napracawausia iak ia toby piaunom nie prysłuchiwausia; nucie niebożata ustawycie da idziecie bo iak daś Boh dzień to trzeba budzie paisci da młyна kab zmałoc toie Żyta szto katory dzień staіć u młyніe hetoż u nas chleba niema a zautra dumaіem siaki taki bankiet sprawić to iszcze waźmi mierku Pszanicy da izmiali na Pirahi – Tatulka każe ia paiedu wazmu hdzie kolwiek wiadro harełki, Syn każe sztoż to wiadro harełki znaczc prynaymniey sa dwa i tak szto niebyło mało hetoż waszecinyh odnych Bratou Piacioch i usiaki z Żonkoіu pryedzie a Matulczyna radzina a da taho i susiedzi buduć³². –

Takową Wiadomość Podaiąc podpisuię Datt ut supra Xiądz Symon Ralcewicz Administrator Cerkwi Stankowskiey

<з Станькаўскай парафіі Мінскага павета>
(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 392–395)

1.3 Узор маўлення, ахарактарызаванага як «польская» мова:

<Wszystkich moich parafian rozmowa nieinsza iak polska prosta>

Naprasna Backa Jasia łaiaw, biu, na pakutu zasadzawaw, niczoha iamu nie pamahło, Jaś ustawicznie niecharaszo ubrany, siniye mieu pa całym cieie, woczy padbityie, pa kolki guzou na łbie, niczoha iamu nastarczacca nia można było i choć iamu, daloka bolij spraulana iak druhim dzieciom, ion ustawicznie byu czorny, brydkij i abdziorty sukni ieho tak byli paszkatutanyie, kapialusz pałamany, kaszula tak zhadzana, szto kali chto z czużych da dworu zaiezdza, Jaś ucikau, chawawsia pa kutkoch kab nie pakazacca hasciom.

Abraham Szelepin
<з Забашавіцкай парафіі Барысаўскага павета>
(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 25–27)

1.4 Узоры маўлення, ахарактарызаванага як «простая» мова:

<prosty dyalekt>

Peryod.

Niepatrebna Bačka Jašku łaiū, biū, napakutu zaradziū, niczoha niepamahala; Jaška usiohdy niapryhoża abdziety, siniaki mieū pa całym cieie, woczy padbityia, pakolki guzou na łbie, niczoha iamu nabradzca niamożna było, i choć iamu daloka bolsz spraulana iako inszym dzieciom, ion zausiohdy byu hnusny, abmazany, i abdziorty, adzieża iaho była tako pradziorta, kapialusz tako pałomlan, saroczka zciorłasia, szto kali chto z pastaronnych da chaty przyaždza, Jaška zausiohdy nayskarej ucikau, chawausia pa kutach, kab niapakazacca haściom.

Takowy peryod na prosty dyalekt przetłómaczyłem i ony własną ręką podpisuię – Prezentowany administrator Cerkwie Duniłowickiey X: Felicjan Gintowtt.

<з Дунілавіцкай парафіі Вілейскага павета>
(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 78. – Арк. 36–38)

<Prostym Jenzykiem mowy>

Peryod

W sposob mowienia w parafij Dębrowskiey z Polskiego na prosty język przełożony

Naprasno Backa Janku łajau biu na pakutu zasadzawau, niszto nie pomohło, Janka ni charaszo prybirawsia siniaki mieu pa wsiamu cieiu, woczy padbityie pa skolki gózw na łysinie, niczego iemu nabratca ni można było i chodz iemu daloka bolay sprawlano iak innym dzieciom, jon zawsiahda byu czorny, zamurzany i abdziorty, switka ieho padziorta, magierka zjeczana, saroczka zmiata, chto tolki k nam pastaronny zajezdza Janka zawsiahda biežkom ucikau kryu sia pa kutach, szto ludzi nie baczyli.

Xiądz Jakub Byczkowski adm. ... Dombrowskiey
<з Дамброўскай парафіі Бабруйскага павета>
(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 20–22)

³² Тут пададзены пераклад іншага ўрыўка з кнігі К. Гофманавай.

1.5 Узор маўлення, ніяк адмыслова не ахарактарызаваны святаром:

Jakim w Całey Parafij Wielko-Doleckiey Kmieć rozmawia Dyalektem objaśnia Peryod następny. –

Nadarmo Baćko Jašku łajaw, biw, na pakutu zasadziwaw, niszto niepamahło; Jaśka zawsiody niecharaszo ubrany, miew siniaki pa całom ciełu, woczy padbityja, po kolki guzow na łabie, niczaho jamu nastarczyć niemożna było; y choć jemu daloka boley sprawluwano jak jnnym Dziętkam, jon zawsiody byw brudnyi, zawalanyi, y abdziortyi, sukni jaho tak byli paszarpanyje, Kapalusz tak pałamanyj, Saroczka tak zhnecienaja, szto kali chto z czużych da Dwara zajechaw, Jaska zawsiody biehom uciekaw, krywsia pa kutkach, kab niepakazacca Hosciom.

<з Вялікадолецкай парафii Барысаўскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 55)

1.6 Узоры маўлення, ахарактарызаванага як «беларуская» мова:

<іęzykiem Biłoruskim>

Darma Baćka Josku łaiu, biu i na pakutu sadziu ni pamahło – Joska usiahdy ni ochayne ubrany, siniaki mieu po całym ciełe, woczy pobity, po kolka guzou na łbie, niczaho iemu nastarczyć nie można, i choć iemu daloko bolsz sprawlana, iak innym dziaciom, jon usiahdy byu brudny, zawaliny i odziorty – sukni ieho tak byli padziortye – kapelusz tak pałamany – saroczka tak była zmiata i sciorta szto kali chto z ustaronnych do dworu zaieżdżaie, Joska usiahda skora uciekau kryusia po kutach, kalib niepakazausia hasciom.

Gregorz Salmonowicz

<з Валосавіцкай парафii Барысаўскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 85–87)

<w całym Obrębie Parafji Mało-Doleckiey gadają językiem Biłoruskim>

Darma Baćka Janaczku łajau, biu, na pakutu asadzawau ni pamahło: Janaczka zaüsiohdy niaprystoyna ubrany, siniaki mieu pa całym ciełe, woczy papadbiwanyja, pa kolka guzou na łbie, niczoha jamu niemożna było nastarczyć i choć jamu daloka boley spraulali jak druhim dziaciom, jon zaüsiohdy byu brudny, zabadziany i abdziorty; sukni jaho tak byli padziortye, kapialusz tak pałoman, zhnecian, szto kali chto z czużych da dwara zajażdża: Janaczka zaüsiohdy wielikim pendam uciekau, kryusia po kutoch, szto hasciam nie pakazatca.

<з Мала-Долецкай парафii Барысаўскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 79. – Арк. 109–111)

<Biłoruskim>

Naprasno Backa Janku łaiu, biu, na pakutu pasadziu, niczoha heto nie pomahło, Janka zausiehda abdziorty amarany siniaki pa usim ciełe jaho woczy padbityie łob u guzach, nie można jamu niczoha nabracca sztosz patom szto Backa a było i choć bolsz spraulau jamu jak druhim dziaciom, a jon zawsiehda abmazany abdziorty, siermiaszku jon nayskarey padziareć, kapalusz pałomić kaszulu satreć i abmażyć i kali chto u hosci pryedzić jak duż uciekaic pa kutach chawaica kab hosci nie abaczyli.

<з Кшчяўскай (Хржэўскай) парафii Зельбургскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 78. – Арк. 282–284)

1.7 Узоры маўлення, ахарактарызаванага як «простая літоўская» мова:

<Wszyscy Parochyanie mówią Dyalektem prostym Litewskim>

Nadaremnie Baćka Janku łaiu, biu, na pakutu asadzuwał, niczego nie pomahało, Janko zawsiehda nie choroże adziet, siniaki mieu pa całom ciełe, woczy papadbiwany, pa kolki znakou na widzie niczoha iemu nabracca nia można było, a chacia jemu boley spraulana jak innym dzieciom, jon zawsieda byu umazany, abdziorty, adzieża ieho tak była padziortaja, magierka tak złomana kaszula tak zaciorta, szto kali chto z czużych da domu zaiedzie Janka zausieda miham uciekau – chawausia pa kutach szto by nie pakazacca hasciom.

Onufry Kułakowski

<з Галынскай парафii Бабруйскага павета>

(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Оп. 1. Спр. 78. – Арк. 12–13)

<Dyalekt wszystkich Parafian potoczney czyli zwyczajney mowy jest iednostayny prosty Litewski

z małą mieszaniną niektórych wyrazów Polskich i Ruskich,

które zupełnie przekształcone ledwo ślad nieiakiś swego pochodzenia zatrzymują>

Peryod

Darma baćka Jasia łaiu, biu, na pakutu zasadzau, niczoha nie pomohło, Jaś zausiahdy niestroyna ubrany, znaki mieu pa całym ciełe, oczy padbitye, pa nieskalka huzou na łbie, niczoha iamu pastarczyć niemożna było, choć iamu dalioka boley spraulano iak drugim dzieciom, jon zausiahdy był brudny, zakareły i abdziorty, adzienie iaho tak było

padziortaie, kapialusz pałamany, kaszula sciortaia, szto kali chto z susiedau da domu pryjeżdżau, Jaś zausiahdy skoro uciekau, chawau się pa kutach, czto by haściam nie pakazaćca.

Takowy Peryod wytłómaczyłem na prosty Dyalekt 1827 roku Listopada 7 dnia co i ręki własney podpisem zatwierzam X. Adam Piotrowski Ad. Cer. Uszanskiy

<з Ушанской парафії Вілейскага павета>
(СПбФ АРАН. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 78. – Арк. 105–106)

ЛІТАРАТУРА

1. Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. – Минск: БГУ, 2004. – 223 с.
2. Gaučas P. Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyvenojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m. – Vilnius : Inforastras, 2004. – 123 p.
3. Merkys V. Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje, 1798–1918. – Vilnius : Versus aureus, 2006. – 480 p.
4. Petronis V. Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca 1800–1914. – Stockholm : Stockholm University, 2007. – 309 p.
5. Комзолова А.А. Национальная идентичность в статистических исследованиях Северо-Западного края Российской империи (1860-е гг.) // Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество: ежегод. – Вып. 3, ч. 2. – М., 2020. – С. 496–501.
6. Лебедин М. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // Записки Русского географического общества. – СПб., 1861. – Кн. III. – С. 131–160.
7. Коялович М. О расселении племён Западного края России. – М.: Тип. Бахметева, 1863. – 36 с.
8. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края: в топографическом, геоэкономическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. – СПб.: Тип. Гогенфельдена и Ко, 1866. – 200 с.
9. Кеппен П. Этнографическая карта европейской России, составленная Петром Кеппеном. – СПб.: ИРГО, 1851.
10. Latham R.G. The native Races of the Russian Empire. – London: H. Bailliere, 1854. – 340 p.
11. Кеппен П. Об этнографической карте европейской России. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1852. – 40 с.
12. Кеппен П. Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. – Репринтное издание 1848 года. – СПб.: Альфарет, 2008. – 82 л.: 77 л. карт.
13. Köppen P. Über die von P. v. Köppen gesammelten russischen Sprachproben // Mélanges russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg, 1861. – T. IV, livr. 2. – S. 210–217.
14. Кеппен П. О происхождении, языке и литературе литовских народов // Материалы для Истории просвещения в России. – 1827. – Ч. 3. – С. 3–106.
15. Köppen P. Ueber den Ursprung, die Sprache, und Literatur der lithauischen (oder lettischen) Völkerschaften; aus dem Russischen übersetzt von Peter v. Schrötter // Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft, in-8, Mitau, 1829. – S. 1–112.
16. Keppen P. O początkach, języku i literaturze narodów Litewskich, przez Piotra Keppena; przekład Leona Rogalskiego // Dziennik Wileński. Historia i literatura. – 1828. – T. 5. – S. 3–30.
17. Географическо-статистический словарь Российской империи : сост. по поручению Рус. геогр. о-ва д. чл. О-ва П. Семенов, при содействии д. чл. В. Зверинского, Н. Филиппова и Р. Маака : [Т. 1–5]. – СПб., 1863–1885. – Т. 3, вып. 1: Лаа – Мам. – СПб.: В тип. В. Безобразова и Комп., 1866. – 743 с.
18. Мостовский М. Этнографические очерки России (учебное пособие). – М.: В Университетской Типографии (Катков и К⁰) на Страстном бульваре, 1874. – 152 с.
19. Народы России. Этнографические очерки. – СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1878. – Т. 1: Великоруссы. Малоруссы. Белоруссы. Поляки. Латыши. Литовцы. Финны. Эсты. Ливы. Мордва. Черемисы. Зыряне. Вотяки. Евреи. Молдаване. Цыгане. Болгары. – 498 с.
20. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1290. Оп. 1. Д. 157. Об учреждении при Виленском военном, Гродненском, Минском и Ковенском генерал-губернаторе должности чиновника особых поручений по собиранию статистических и исторических сведений и о назначении на эту должность ст. сов. Кукольника.
21. Архив Русского географического общества (АРГО). – Ф. 2. Оп. 1. Д. 34. Литовцы.
22. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (ОР РНБ). – Ф. 588. Оп. 2. Д. 2017. Донесение о первых успехах в России Зоряна Долоуги-Ходаковского из Москвы 13-го Липца 1822-го.
23. Доленга-Ходаковский З. Путевые записки Ходаковского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – XII. – С. 477–527.
24. Ровнякова Л.И. Русско-польский этнограф и фольклорист З. Доленга-Ходаковский и его архив // Из истории русско-славянских литературных связей XIX в. – М.-Л., 1963. – С. 58–94.
25. Аксамітаў А. Ля вытокаў беларускага мовазнаўства: Са спадчыны З. Даленгі-Хадакоўскага // Комплекснае даследаванне фальклору і этнакультуры Палесся: Матэрыялы другой Міжнар. навук. фальк.-этналінгв. Канф. (Мінск, 14–15 крас. 2005 г.) / Уклад. В. Ліцьвінка. – Мінск: БДУ, 2005. – С. 4–12.
26. ОР РНБ. – Ф. 588. Оп. 4. Д. 7. Прибавление 15. Января 1823 г. к карте славянск. Городства, показанного в Северо-Западной части Российского Государства 13. июля 1822 г. и статья о Гуляй-городе. 1823 г.
27. Левшин А. Письма из Малороссии. – Харьков: в Универ. Тип., 1816. – 206 с.
28. Орельский Н. Поездка из Санкт-Петербурга в Малороссию, 1839 года. – СПб.: В Тип. Н. Греча, 1840. – 39 с.
29. Есимонтовский Г.Н. Описание Суражского уезда, Черниговской губернии. – СПб., 1846. – Ч. 1. – 118 с.
30. Ковальский М. Дорожные заметки // Русский Вестник. – 1863. – Т. 46. – С. 191–206.
31. Домонтович М.А. Черниговская губерния. – СПб.: печатано в Тип. Ф. Персона, 1865. – 686 с.

32. Гамалія К. Земля и люде в Росіі. – Київ: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1883. – [Вип.] 5: Білоруссія и Лытва. – 20 с.
33. Косич М.Н. Литвины-белорусы Черниговской губернии, их быт и песни. – СПб. : тип. кн. В.П. Мещерского, 1903.
34. Карский Е.Ф. Этнографическая карта белорусского племени. – Пг., 1917. – 32 с. (Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России. – Вып. 2.).
35. Гуленко М. Среди болот и лесов. Краткий рассказ о Белорусии и белорусах. – М.: Отделение Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1903. – 64 с.
36. Янчук Н. По Минской губернии (заметки из поездки в 1886 году). – М.: Тип. А. Левенсон и Ко, 1889. – 130 с.
37. Вольтер Э. Об изучении литовского языка и племени // Памятная книжка Виленской губернии на 1887 год. – Вильна, 1886. – С. 123–133.
38. Кеппен П. О народных переписях в России. – СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел, 1889. – 94 с.
39. АРГО. – Ф. 2. Оп. 1. Д. 159. Виленская губерния.
40. АРГО. – Ф. 2. Оп. 1. Д. 173. Гродненская губерния.
41. Францев В.А. Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст. – Прага Чешская: тип. «Политика», 1906. – 692 с.
42. Каупуж А. З. Доленга-Ходаковский и И. Н. Лобойко // Советское славяноведение. – 1968. – № 5. – С. 55–57.
43. Kuryer Litewski. – 1822. – Nr. 78 (30 czerwca). – S. 1.
44. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук (СПбФ АРАН). – Ф. 30. Оп. 1. Д. 77. Сведения о русских наречиях.
45. СПбФ АРАН. – Ф. 30. Оп. 1. Д. 78. Сведения о русских наречиях.
46. СПбФ АРАН. – Ф. 30. Оп. 1. Д. 79. Сведения о русских наречиях.
47. Карский Е.Ф. Белоруссы : в 3 т. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1903–1922. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. – 1903. – 466 с.
48. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). – F. 694. Ap. 1. B. 743. Ведомости о числе лиц, говорящих на литовском и латышском языках по Пружанскому деканату Гродненской губ. и по Глинцкому и Подбжескому приходу Виленской губ. 1827 г.
49. LVIA. – F. 694. Ap. 1. B. 744. Ведомости о числе лиц, говорящих на литовском и латышском языках по Упитскому деканату. 1827 г.
50. LVIA. – F. 694. Ap. 1. B. 769. Ведомости о числе лиц, говорящих на литовском и латышском языках по Виленскому деканату. 1827 г.
51. LVIA. – F. 694. Ap. 1. B. 770. Ведомости о числе лиц, говорящих на литовском и латышском языках по Слонимскому деканату. 1827 г.
52. Hoffmanowa K. Powieści moralne dla dzieci. – Warszawa : W Drukarni przy Nowolipiu № 646, 1820. – 178 s.
53. Внуковіч Ю.І. Записы беларускага фальклору і мовы 1827 г. са Стара-Псуйскай парафіі Дзісенскага павета // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. Вып. 12 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; гал. рэд. Т.В. Валодзіна. – Мінск: Беларус. навука, 2025. – С. 279–285.
54. Внуковіч Ю.І. Маркеры этнічнай ідэнтычнасці жыхароў Віленшчыны (па матэрыялах палявых этнаграфічных экспедыцый пачатку ХХІ ст.) / Ю.І. Внуковіч // Studia Białorusnistyczne. – 2023. – Vol. 17. – S. 65–87.
55. Запрудскі С.М. Аб «харкаўскім следзе» вывучэння беларускай мовы ў першай чвэрці ХХ ст. // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages. Andrii Danylenko, Serhii Vakulenko (eds). – München-Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. – С. 274–294.

Паступіў 12.05.2025

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ БЕЛОРУСОВ И ЛИТОВЦЕВ НА ОСНОВАНИИ «ОБРАЗЧИКОВ РЕЧИ», СОБРАННЫХ П.И. КЁППЕНЫМ В 1827 Г.

канд. ист. наук, доц. Ю.И. ВНУКОВИЧ
(Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси, Минск)

В статье рассматривается одна из первых попыток статистического учёта «нерусского» населения европейской части Российской империи, когда П.И. Кёппен в 1827 году пытался выяснить примерную численность и границы расселения «литовских народов». Главной проблемой, с которой изначально пришлось столкнуться исследователю при определении этнических границ в северо-западных губерниях Российской империи, было различие «настоящих» литовцев и соседних белорусов, имевших не только схожую культуру и традиции, но и общее внешнее название «литва» / «литовцы». Поэтому для её разрешения исследователь с помощью священников Виленской, Ковенской, Минской и Курляндской губерний организовал масштабный сбор данных о разговорном языке местных жителей как специфическом маркере их этнической идентичности.

Лингвистический принцип этнической идентификации и дифференциации белорусов и литовцев, первоначально использованный З. Доленго-Ходаковским и позднее развитый П.И. Кёппеном, значительно опередил своё время, поскольку этнический состав населения губерний Российской империи вплоть до 1860-х годов определялся преимущественно на основании критерия вероисповедания. Именно языковая отличительность этих народов стала главным «ключом» к решению проблемы проведения «линии» между ними как двумя отдельными этническими общностями.

Ключевые слова: этническая идентификация, категоризация, статистика, этнические границы, белорусы, литовцы, этнонимы, лингвонимы, историческая диалектология, П.И. Кёппен.

**ETHNIC IDENTIFICATION OF BELARUSIANS AND LITHUANIANS
BASED ON THE "SPEECH SAMPLES" COLLECTED BY P.I. KÖPPEN IN 1827****Yu. VNUKOVICH***(The Center for the Belarusian culture, language and literature researches
of National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)*

The article examines one of the first attempts at statistical accounting of the "non-Russian" population of the European part of the Russian Empire, when P.I. Köppen in 1827 tried to determine the approximate number and boundaries of settlement of the "Lithuanian peoples". The main problem that the researcher initially had to face when determining ethnic boundaries in the north-western provinces of the Russian Empire was the distinction between "real" Lithuanians and neighboring Belarusians, who had not only a similar culture and traditions, but also a common external name "Lithuania" / "Lithuanians". Therefore, to resolve this problem, the researcher, with the help of priests from the Vilnia, Koŭna, Minsk and Kurliand provinces, organized a large-scale collection of data on the spoken language of local residents as a specific marker of their ethnic identity.

The linguistic principle of ethnic identification and differentiation of Belarusians and Lithuanians, initially used by Z. Daliénha-Chadakóŭski and later developed by P.I. Köppen, was significantly ahead of its time, since the ethnic composition of the population of the provinces of the Russian Empire up until the 1860s was determined primarily on the basis of religious criteria. It was the linguistic distinctiveness of these peoples that became the main "key" to solving the problem of drawing a "line" between them as two separate ethnic groups.

Keywords: *ethnic identification, categorization, statistics, Belarusians, Lithuanians, ethnic boundaries, ethnonyms, linguonyms, historical dialectology, P.I. Köppen.*